

ԱՎԵՆԱՐԿ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (ԺԵ.-ԺԸ. Դարեր)

ԿԱՐԻՆԷ ԱՒԵՏԵԱՆ

avetyan.karine1@gmail.com

ԺԵ.-ԺԸ. դարերի քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, օսմանեան եւ պարսկական տիրապետութեան ներքոյ հայ մշակոյթի զարգացումն ընթանում էր անհամաչափ. որոշ ճիւղեր անկում էին ապրում, իսկ կրթութեան եւ մատենագրութեան բնագաւառներում զարգացման որոշակի առաջընթաց է արձանագրում:

Վանքերում ու մենաստաններում աննախադէպ ծաղկման է հասել քնարերգութիւնը՝ բարձրաստիճան հոգեւորականների չափածոյ ստեղծագործութիւնների մէջ: Այդ ժամանակին բնորոշ են մատենագրական փոքր բնագրերը՝ յիշատակարաններ, ժամանակագրութիւններ, վարքեր եւ վկայաբանութիւններ, վանական փոքր պատմութիւններ:

Կիլիկիայի հայկական պետութեան անկումից (1375) յետոյ, առանց քաղաքական յենարանի կաթողիկոսական աթոռի Սիսում մնալը աննպատակայարմար էր եւ այլեւս չպատճառաբանուած: Ժամանակի հոգեւոր եւ աշխարհիկ գործիչների նախապատրաստական որոշ աշխատանքներից յետոյ հնարատր դարձաւ կաթողիկոսական աթոռը 1441ին Սսից վերադարձնել էջմիածին: Այս մասին գրում է դէպքերին ականատես եւ անմիջական մասնակից Թովմա Մեծփեցին: Մէկ տասնամեակ անց տեղի է ունենում եւս մէկ շրջադարձային իրադարձութիւն՝ կործանում է աստիճանաբար դէպի իր մայրամուտը թեքուող, Բիւզանդական Կայսրութիւնը, որի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս գրաւումն է թուրքերի կողմից, 1453ին: Այսպիսով, Հայաստանի այն տարածքները, որոնք նախկինում Բիւզանդական Կայսրութեան կազմի մէջ, վերջինիս կործանումից յետոյ կամաց կամաց անցնում են թուրքական տիրապետութեան տակ. «Սկսում են ծանր սպրկութեան դարերը, առաւել ծանր նրանով, որ նուաճողները այս անգամ ոչ թէ նրբակիրթ թէկուզ եւ «նենգ» բիւզանդացիներն էին, ոչ թէ պարսիկները կամ արաբները, ժողովուրդներ, որոնք ի վիճակի էին գնահատել գիտութեան եւ արուեստի շնորհները, այլ վայրենի թուրքերը, որոնց իրենց կոյր մոլեռանդութիւնից զաւր՝ ամէն ինչ խորթ էր»¹:

Առաջին հայեացքից իրար հետ անմիջական կապ չունեցող ԺԵ. դարի այս երկու նշանակալի իրադարձութիւնները մեծ ազդեցութիւն թողեցին ոչ միայն հայոց պատմութեան եւ մշակոյթի վրայ, այլեւ ճակատագրական եղան քաղաքակրթութեան յետագայ զարգացման համար:

Նորաստեղծ եւ հետզհետէ իր սահմաններն ընդարձակող Օսմանեան Կայսրութիւնում հայերն ապրում էին իրենց պատմական, բուն հայրենի-

քում եւ մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում, Ջմիտնիայում, Պրուսայում, Ադրիանապոլսում եւ կայսրութեան այլ նահանգներում:

Կայսրութեան սահմաններում ապրող հայութեան համար սկսում է ֆիզիկական ու հոգեւոր տառապանքի ու մաքառումի երկարատեւ շրջան, որի ընթացքում ժողովուրդը ծանր կորուստներով դիմակայել է թուրք-պարսկական տիրապետութեանը բնորոշ բոլոր արհաւիրքներին՝ կրօնադաւանական հալածանքներին: ԺԵ. դարում Հայաստանում մոնղոլ, թաթար, քուրդ ու թուրքմէն հրոսակների չդադարող ասպատակութիւններին յետագայում անելանում է թուրք-պարսկական հակամարտութիւնը: Վիճակն աղէտալի էր յատկապէս ԺԶ.-ԺԷ. դարերում, երբ պատերազմները շարունակւում էին գրեթէ անընդմէջ: Հայ ժողովրդի, հայկական մշակոյթի կրած կորուստների, մահմեդական տիրապետութեան մշտապէս անբիշ ազդեցութեան մասին Մանուկ Աբեղեանը գրում է. «Այսպէս *ահա հայ երկիրն ապրում է մի գրեթէ անընդհատ փոթորկայոյզ վիճակ եւ վերջիվերջոյ մի սոսկալի անկում, տնտեսական ու կուլտուրական: Հայաստանի պարկերն անգամ փոփոխում է թէ՛ ազգագրօրէն, ըստ բնակչութեան ցեղերի, եւ թէ՛ նոյնիսկ ըստ աշխարհագրական անունների, իսկ ժողովուրդը յետդիմում է ըստ ամենայնի: Այսպիսի դրութիւնն առաջ է եկել հեղափոխութեան, աստիճանաբար, եւ մեր պայքարները պէտք է դեռ նոր պարզաբանեն այս աստիճանական անկումը բոլոր մանրամասնութիւններով: Դեռ նոր պէտք է յայտնաբերուեն ի միջի այլ բաների նաեւ հայկական կուլտուրայի նեցուկ հայ ազնուականութեան աստիճանական ոչնչացումը կամ աննշան դրութեան վերածուելը... Աւելի եւս կարեւոր է իմանալ մեր կուլտուրայի – լուսատրութեան ակութեան – վանքերի վիճակը եւ նիւթական, եւ կուլտուրական կողմից 14-17-րդ դարերում եւ յետագայում»²:*

Այնուհանդերձ, պատերազմների միջեւ կարճատեւ դադարների ընթացքում, երբ դարձեալ աշխուժանում էր տնտեսական եւ մշակութային կեանքը, վերականգնւում ու վերանորոգւում էին քանդուած տները, կամուրջները, ճանապարհները, աներուած փայտաշէն շինութիւնները փոխարինւում էին աղիւսէ եւ քարէ ամուր կառոյցներով: Կայսրութեան տարածք դարձած Արեւմտեան Հայաստանում եւ հայաբնակ այլ գաղթօջախներում նոր եկեղեցիներ կառուցել չէր թույլատրւում (թէեւ եզակի բացառութիւններ եղել են՝ Արդնիի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածինը, 1444ին, Մշոյ Առաքելոց Վանքի Ս. Գեորգ եկեղեցին, 1555ին), կարելի էր միայն վերանորոգել արդէն եղածները: Եւ քանի որ վերանորոգման թոյլտուութիւն էլ չատ մեծ դժուարութեամբ էր տրւում, ուստի ժամանակի հոգեւոր գործիչներն օգտագործում էին այդ հնարատրութիւնը եւ վերանորոգութիւնը կատարում էին ընդարձակելով եղածը եւ ամրացնելով ու պարսպապատելով դրանք՝ վտանգի պահերին նրանց նաեւ պաշտպանական դերն ու նշանակութիւնը նկատի ունենալով: Իսլամական օրէնքներով քրիստոնէական շինութիւնների բարձրութիւնը չպէտք է գերազանցէր քաղաքային

տներին եւ մուսուլմանական պաշտամունքային կառոյցներին, այլապէս քանդուած էին մահմեդական իշխանութիւնների եւ մոլեռանդ բնակչութեան կողմից, ինչպէս որ Ամիրի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշի 1443ին կառուցած Տիգրանակերտի եկեղեցիներից մէկի կաթողիկէն, որի գմբէթը շատ գեղեցիկ էր եւ բարձր՝ քանդուեց եւ կրկին կառուցուեց 1447ին, արդէն չափաւոր բարձրութեամբ³։ Քանդուել են Տրապիզոնի եկեղեցիների եւ 1422ին կառուցուած Ամենափրկիչ Չարխափան վանքի քարաշէն տանիքն ու եռալարկ զանգակատները։ Ետրկիայում եւս երկու նշանաւոր եկեղեցիներ 1653ին մահմեդական մոլեռանդութեան զոհ են դարձել. թուրքերը նախ քանդել են եկեղեցիների բարձր գմբէթները, ապա Սիմէոն Լեհացու բառերով՝ «... մուֆտուն լցեալ բարկութեամբ նէֆիրամ առնէ, այսինքն է՝ աշխարհաժողով նոցա եւ զամենեսեան ժողովէ եւ դիմեալ ի վերայ եկեղեցեացն՝ զհիմն յերեսան հանեալ արեգակին»⁴։

Կայսրութեան սահմաններում ապրող հայութեան հոգեւոր կեանքը կազմակերպելու նպատակով ինչպէս ընդունուած է համարել 1461ին Կոստանդնուպոլսում հաստատուել է առաջնորդարան (յետագայում պատրիարքարան), եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, որը գաղթօջախի նաեւ վարչական գործերի իրաւասուն եւ պատասխանատուն էր համարում եւ իրականացնում կապը հայ համայնքի ու իշխանութիւնների միջեւ։ Ուսումնասիրողները միակարծիք չեն այս հարցի ժամանակագրութեան եւ պատրիարքարանի իրաւասութեան շրջանակների հարցի շուրջ։ Նրանց մի մասի (Մաղաքիա Օրմանեան, Արշակ Ալայօյանեան, Յակոբ Սիրունի) կարծիքով պատրիարքի իրաւասութիւնները հենց սկզբից էլ տարածուած էին Կ. Պոլսից ու շրջակայքից բացի, նաեւ Արեւմտեան Հայաստանում եւ կայսրութեան տարածքում վաղուց գոյութիւն ունեցող թեմերի վրայ. «Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքները սկսան հեղափոխել իրենց իշխանութիւնը կազմակերպել եւ իրաւասութիւնները կեդրոնացնել, եւ հնարատրութեան սահմանին մէջ, իրենց ձեռքը ամփոփել ազգային ներքին վարչութիւնը։ Իրենց վարչական գործունէութիւնը հեղափոխել տարածուեցաւ կայսրութեան բոլոր գաւառներուն վրայ, նոյն իսկ հոգեւորապէս Սոյ եւ Աղթնասարայ կաթողիկոսութեանց եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանեալ թեմերուն վրայ»⁵։ Իսկ միա մասը (Բաբկէն աթոռակից կաթողիկոս, Հայկ Պէրպէրեան, Ալբերտ Խառատեան) իրաւացիօրէն դա համարում է ընդամենը «գեղեցիկ ենթադրութիւն», եւ գտնում է, որ Պոլսի նոր կազմակերպուած առաջնորդութեան մէջ մտնում էին Պրուսան, Կուտիւնան, Ֆիլիպէն եւ միայն յետագայում՝ ԺԸ. դարում է, որ կայսրութեան տարածքում գտնուող հայկական թեմերի մեծ մասը էջմիածնի ենթակայութիւնից անցել են Կ. Պոլսի պատրիարքութեան իրաւասութեան տակ. «Իսկապէս, Կ. Պոլսի առաջնորդութիւնը կամ պատրիարքութիւնը օսմանեան բանակին ընդհուպ հեղինակ գումակ չէր, որ թիկունք կամ արդէն իւրացրած տարածք համարէր երեսում մնացած շրջանները, տունեալ դէպ-

քում՝ առաջնորդական թեմերը»⁶: Թուրքական նուաճումների հետեւանքով հետզհետեւ կայսրութեան տարածքում էին յայտնուել նաեւ հայկական հոգեւոր կենտրոններից Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռները եւ Երուսաղէմի հայկական պատրիարքութիւնը: Նուիրապետական աթոռներից իրաքանչիւրի վիճակների, թեմերի սահմանները եւ անուանումները փոփոխուել են ըստ՝ նուաճուած տարածքների, նոր վարչական բաժանումների, հայ բնակչութեան աճման կամ նուազման:

Կաթողիկոսական աթոռի էջմիածնում վերահաստատումով սկսում են հակասութիւնները թեմերի պատկանելութեան հարցի շուրջ, քանի որ, այնուամենայնիւ, շարունակում էին իրենց գոյութիւնը պահպանել արդէն հաւթաթոռ Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները, եւ որոնք ոչ միայն չէին հրաժարում իրենց թեմերից, այլեւ օգտուելով իրավիճակից յաճախ փորձում էին իրենց ենթարկել էջմիածնապատկան թեմեր: Հասկանալի է, որ դա պայքար էր ոչ միայն հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութիւնների միջեւ, այլեւ՝ Հայաստանը միմեանց միջեւ բաժանած թուրքական եւ պարսկական կայսրութիւնների մրցակցութեան. «Հայոց պատրիարքութեան առաջին պոնեներուն պատմութիւնը, աթոռներու եւ թեմերու փոխադարձ խնդիրներու շարք մըն է, շարունակ քաղաքական խռովութիւններու եւ պատմական շփոթութիւններու հետ խառնուած»⁷:

Կայսրութեան տարածքում գտնուող թեմերի մեծ մասը դեռ երկար ժամանակ համարում էր բարձրագոյն հոգեւոր կենտրոնի՝ էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան իրաւասութեան ենթակայ:

Մինչեւ ԺԸ. դարի վերջերը (Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոս) քննարկուող ժամանակահատուածի վիճակների, թեմերի պատմութեան վերաբերեալ ամբողջական որեւէ աղբիւր գոյութիւն չունի: Յայտնի է թեմերի եւ վիճակների մի ցանկ, որ վերագրում է Ոսկան Երեւանցուն. «Արեւմտեան եկեղեցոյ նուիրապետութեան արքեպիսկոպոսարաններու կանոնաւոր բաժանման դրութիւնը տեսնելով, եւ իր եկեղեցոյ պատիւը պահպանելու նախանձայուցութեամբ, մանասօրինակ ցուցակ մըն ալ կազմած է Ոսկան Հայ եկեղեցոյ նուիրապետութեան համար, թէպէտ մենք կը կարծենք թէ իսկականին եւ իրականին ճիշդ պատկերը եղած պիտի չըլլայ իր ցուցակը: ...Ասով մէկտեղ կանոնաւոր ցուցակներ չունինք նուիրապետութեան կազմութիւնը քաղելու համար, մանաւանդ Ոսկանի ապրած դարուն մէջ, ուր այլեւս նահանգներ եւ գաւառներ ալ քաղաքական նշանակութիւններ կորուսած էին, եւ կաթողիկոսներ ըստ հաճոյս եւ ըստ բերման թեմակալներ կամ առաջնորդներ կը ձեռնադրէին: Մենք կը սիրենք գնահատել Ոսկանի դիպումը, որ ուզած է իր եկեղեցին կարգաւորեալ ներկայացնել Լաւրին աշխարհին առջեւ, եւ իրականը կանոնականի մերձեցնելով ցուցակ մը կազմած է: Ասով մէկտեղ այդ ցուցակը կարեւոր կը նկատուի, գոնէ ժամանակին տիրող մեծ բաժանումները, եւ նոյն պոնե՝ գտնուող նուիրապետութեան պատկերը գիտնալու համար»⁸:

ԺԷ-ԺԸ. դարերի Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում հայկական նոր գաղթավայրերի առաջացման բերմամբ ծնւաւորում էին նոր թեմեր (Նիկոմիդիա-Արմաշ, Կոստինա, Թեքիրտաղ-Ռոդոստո, Ջմիտնիա, Ադրիանուպոլիս), տեղի էր ունենում հների վերակազմակերպում-վերածնաւորում: ԺԸ. դարի վերջերին, ըստ 1780ի մի յիշատակարանի⁹ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեան ենթակայութեան մէջ էին մտնում հետեւեալ քսան՝ Արմաշի, Ադրիանապոլսի, Ռոդոստոյի, Պրուսայի, Կոստինայի, Կեսարիայի, Սեբաստիայի, Ետրկիայի, Ամասիայի, Տրապիզոնի, Կարինի, Երզնկայի, Տիգրանակերտի, Ակնի, Եղեսիայի, Ռումինիայի, Կարսի, Նիկոպոլսի (Շապին Գարահիսար), Թոմարգայի եւ Ախալցխայի թեմերը: ԺԹ. դարի վերջերին ըստ Օրմանեանի՝ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում կար հայկական առաքելական եկեղեցու Կոստանդնուպոլսի, Երուսաղէմի, Կիլիկիայի, Աղթամարի աթոռապատկան 72 թեմ, որոնցից 51ը՝ «Աթոռ Կոստանդնուպոլսոյ»¹⁰: Սակայն, անկախ այն հանգամանքից, թէ ում հոգեւոր իրաւասութեան տակ էին յայտնուում թեմերը, բոլոր էլ վարչական միաւորի իրենց գործառոյթները ներդաշնակօրէն համատեղում էին հայկական համայնքների համար կենսական նշանակութիւն ունեցող մշակութային գործունէութեան հետ: Թեմերի՝ որպէս վարչատարածքային միաւորների սահմանների, բաժանումների, ենթակայութեան եւ միմեանց միջեւ փոխարարբնութիւնների մասին տարբեր առիթներով գրել են Օրմանեանը, Կիլէսեբեանը, Ալպօյաճեանը, Պէրպէրեանը, Գէորգ Պարտաքճեանը, Յակոբ Սիրունին, Ա. Խառատեանը: Աւելի հազուադէպ է եղել թեմերի՝ որպէս մշակութային կենտրոնների դիտարկումը իբրեւ մշակոյթի պատմութեան կարեւոր եւ անբաժանելի տարր:

Յայտնի է, որ ԺԴ. դարից յետոյ հայկական համայնքների մշակութային կեանքը հիմնականում ծնւաւորում եւ զարգանում էր հոգեւոր-վանական միջավայրում, որի շուրջ համախմբւում էր հայ ազգաբնակչութիւնը: Բացառութիւն չէին Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում յայտնուած, կամ հիմնաւորուած հայկական գաղթօջախները: Դեռեւս ԺԳ. դարից Սեպուհ Լեռան վանքերով եւ իր շրջակայքով ու վանական դպրոցներով որպէս ուսումնական կենտրոն յայտնի էր Երզնկան¹¹, որտեղ ԺԵ. դարի 60-90ականներին բարձրագոյն դպրոց էր հիմնադրել Յովհաննէս րաբունապետ Համշէնցին՝ սերուած «ի թագաւորական ազգէ»¹²: Աւագ Վանքում հիմնադրուած, յետոյ Կապոսի Վանք փոխադրուած համալսարանը, որտեղ դասաւանդում էին միաբանութեան գիտնական վարդապետեր (Աստուածատուր, Աբրահամ, Մարգարէ վարդապետեր, Սարգիս Եպիսկոպոս՝ առաջնորդ Երզնկայի եւ Եկեղեաց Գաւառի, Գրիգոր վարդապետ՝ Աւագ Վանքի վանահայր, Առաքել Երզնկացի, Ներսէս Բաղիշեցի) Յովհաննէս Համշէնցու գլխաւորութեամբ՝ այնքան հեղինակաւոր ու ճանաչուած էր, որ այստեղ սովորելու էին եկել կայսրութեան տարբեր գաւառներից, Արեւելեան Հայաստանից եւ գաղթօջախներից՝ Գրիգոր Կաֆայեցին, Կարապետ

Տիրիկցին, Յովհաննէս Դարանաղցին, Մատթէոս Սեբաստացին, Ներսէս Հաղբատեցին, Նիկողայոս Պոնտացին: «...Ջուր ասորւածաբանական գրականութիւնն առանձնապէս սիրուած ու մշակուած էր Սեպուի լեռան վանքերում»¹³: Յովհաննէս Համշէնցոյց յետոյ, իր երկու սաները՝ Թորոս Տարօնեցին եւ Գրիգոր Արճիշեցին հիմնադրում են իրենց դպրոցները, որդէն խամրած համալսարանի փոխարէն՝ Տարօնի Ս. Առաքելոց Վանքում եւ Արճէշում, «որոնք կազմեցին այսպէս կոչուած Արեւելեան եւ Արեւմտեան վարդապետարանները: Արեւելեանը՝ Գրիգոր Արճիշեցոյ վարդապետական սերունդէն ծաղկեցաւ Բաղէշի մէջ, Արեւմտեանը՝ նախ Տարօնի Գլայայ Վանքին մէջ եւ ապա՝ Ամիդ եւ Ուռհա»¹⁴:

ԺԶ.-ԺԷ. դարերին Երզնկայի Աագ Վանքում իր գործունէութեամբ աչքի է ընկել Մաղաքիա Դերջանցի վարդապետը, որը ինչպէս իր ժամանակին Մկրտիչ Նաղաշը, «բազում գործն քարոյթեան յիշատակի արարեալ»՝ անձամբ պատրաստել է գրականներ եւ քանդակել եկեղեցիների դռներ, վերանորոգել եկեղեցիներ ու հիւրատներ, կարողացել է ժողովորդին փրկել պարբերաբար կրկնուող պատուհասից՝ մանկաժողովից, թուրք իշխանատրին համոզելով, որ ժողովորդը փոխհատուցի դրամական հարկով: «...Կուգայր րդայոց ժողովն մինչ ի Սեւասր եւ անդից դառնայր եւ ոչ գայր ի մեզ. եւ գիտեմք որ երեք տարին անգամ մի կուգայր հարկահանն րդայ-ժողովին, որ օղանջի սրակ ասէին», մեծ ջանքերի գնով թեթեւացրել է ծանր հարկերը՝ 12 հազարի փոխարէն վեց հազար սպիտակ (արծաթ) վճարելով¹⁵: Ընդհանրապէս միջնադարի հայ մշակոյթի մէջ մեծ է անհատների դերը: Նրանք են հիմնադրել դպրոցներ, մշակել կրթական ծրագրեր, կազմակերպել կրթութեան եւ հոգետոր դաստիարակութեան կենտրոններ եւ այդպիսով յաջողութեամբ դիմադրել օտար ազդեցութիւններին ու ճնշումներին:

ԺԵ.-ԺԸ. դարերի քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում՝ օսմանեան եւ պարսկական տիրապետութեան ներքոյ հայկական մշակոյթի զարգացումն ընթացել է անհամաչափ. մշակոյթի որոշ ճիւղեր անկում են ապրել (ճարտարապետութիւն, պատմագրութիւն), իսկ որոշ բնագաւառներում (դպրոց, մատենագրութիւն, գիտութիւն, գրականութիւն, երաժշտութիւն), զարգացման որոշակի առաջընթաց է արձանագրուել: Առաւել ուշագրաւ է, որ ԺԵ.-ԺԸ. դարերում վանական միջավայրում, մենաստաններում աննախադէպ ծաղկման է հասել չափաժոյ ստեղծագործութիւնը՝ քնարերգութիւնը բարձրաստիճան հոգետրականների՝ Աբրահամ Անկիւրացու, Առաքել Բաղիշեցու, Յովհաննէս Երզնկացու, Առաքել Սինեցու, Մկրտիչ Նաղաշի, Գրիգորիս Աղթամարցու, Յովհաննէս Թլկուրանցու, Նահապետ Քուչակի եւ այլոց ստեղծագործութիւններում: Ժամանակին ընտրոշ՝ յիշատակարանների եւ մանր ժամանակագրութիւնների, վարքերի եւ վկայաբանութիւնների շարքում մատենագրութեան մէջ երեւան է գալիս նոր սեռ, գրուած են վանական փոքր պատմութիւններ, որոնք Չնքուշի Սի-

րահայեաց, Բաղէշի Խնդրակատար, Սեբաստիայի Ս. Նշան, Գետարգելի Ս. Նշան եւ այլ վանքերի ասանդութիւնների եւ առասպելախառն զրոյցների հետ միասին, ստոյգ տեղեկութիւններ են հաղորդում տուեալ վանքի հիմնադրման, տնտեսութեան, միաբանութեան, վանական դպրոցների եւ առաջնորդների գործունէութեան մասին:

Թեմը ղեկավարում էր թեմակալ առաջնորդը՝ վարդապետ կամ եպիսկոպոս վանահայր, որի նստավայրը վիճակի վանքերից մէկն էր եւ ինքն էլ կազմակերպում ու իրականացնում էր համայնքի ոչ միայն հոգետր եւ ընկերատնտեսական պէտքերը, այլեւ մշակութային հարցերը: Եղել են նաեւ քացառիկ դէպքեր, երբ հոգետր առաջնորդի փոխարէն որպէս տեսուչ, աշխարհիկ անհատը կամ քահանան է ղեկավարել թեմը: Առաջնորդի աշխարհընկալումից, կրթութեան մակարդակից էր մեծ չափով կախումը նաեւ տուեալ համայնքի վանական մշակութային կեանքը: Թուրքական քաղաքական իշխանութեան եւ հայ համայնքների միջեւ կապը, փոխյարաբերութիւնները կազմակերպում եւ իրականացում էր հոգետր իշխանութեան՝ առաջնորդի միջոցով. «Եպիսկոպոսը իւր վիճակին թեմական կառավարութեան զուլսն է, կալարեալ իրաւասութեամբ ամէն գործերու եւ ամէն պաշտօնակարութեանց վրայ, որք նոյն թեմին շրջանակին մէջ կը պարփակուին»¹⁶:

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ, ԿԱՌՈՒՅՈՒՄ ԵՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈՂՈՒՄՆԵՐ

Ըստ ժամանակակիցների վկայութիւնների իր գործունէութեամբ մեծ ժողովրդականութիւն է վայելել ԺԵ. դարի նշանաւոր հոգետր գործիչ, Ամիրի (Տիգրանակերտ) առաջնորդ, բանաստեղծ-նկարիչ, Մկրտիչ Նաղաշ արքեպիսկոպոսը, որ հեղինակութիւն ունէր նոյնիսկ տեղական թուրք իշխանատրների շրջանում, վայելում էր նրանց յարգանքն ու բարօրութիւն թինը, եւ օգտագործում էր այդ հանգամանքը ի նպաստ եւ ի բարօրութիւն ազգային շահերի: Նրա ազգանպաստ գործունէութեան արգասիքներից էր կառուցումը՝ մշակութային նշանակութեամբ թերեւ եզակի-քացառիկ Արղնիի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին Վանքի, որ եղել է թեմական աթոռանիստ. «Վանուցս հիմնադիրն եղած է քասնեհինգերորդ դարուն մէջ (1442-44 թուականներուն) հռչակաւոր Մկրտիչ Եպիսկոպոս Նաղաշ, Ամթայ (Տիարպէքիր) առաջնորդը, թէւ ասանդութեամբ ալ կ'ըսուի թէ անկէ առաջ, վանքի րեղոյն վրայ, Թադէոս առաքեալէն հիմնուած փոքրիկ մաքրոտ մը կար»¹⁷: Նա նորոգել եւ փրկել է կործանումից բազում եկեղեցիներ, հոգացել ներքին յարդարման հարցեր, մեղմացրել եւ ազատել է հարկերից, ապահովել եկեղեցիները ձեռագիր մատենաներով, փրկագներով ազատել է բազմաթիւ գերիների¹⁸: Աւելի քան երկու հարիւր տարի յետոյ միայն, 1641ից առաջնորդ վանահայր Եղիազար Այնթապցուն 1654ին, յաջողութիւն է վերանորոգել այս վանքը, որովհետեւ կառուցման օրուանից «մինչեւ ցայժմ ի յահէ անաւրինաց քար ի քարի վրայ ասպր ոչ ոք էր եղ-

եաթ»¹⁹: Հայ շինարար վարպետների ու ճարտարապետների, ինչպես նաև նշանատր Պալեան գերդաստանի ներկայացուցիչների գործունեությունն օգտագործում էին թուրքական մայրաքաղաքը շէնացնելու, իշխող մահմեդական վերնախաւի համար պալատներ, պարտէզներ, մզկիթներ ու դամբարաններ կառուցելու համար: Իսկ հայերը լաագոյն դէպքում կարող էին միայն վերանորոգել տարերային աղէտներից եւ աներաժութիւններից ու կողոպուտներից վնասուած իրենց հին շինութիւնները: ԺՁ. դարի վերջերից եւ ԺԷ.-ԺԸ. դարերի ընթացքում թեմերի առաջնորդ-վանահայրերի նախաձեռնութեամբ վերանորոգուել են Երզնկայի, Մարգուանի, Եւդկիայի, Չմիւռնիայի, Կեսարիայի, Չմշկաձագի, Բաղէշի վանական մշակութային կենտրոնները: Իր հակակաթոլիկ գործունեութեամբ նշանատր Աւետիք Եւդկիացի պատրիարքը 1684ին նորոգել է Երզնկայի Ս. Աստուածածին, Տիրաշէն եւ Կարսի Ս. Յակոբ վանքերը: 1648ի երկրաշարժից յետոյ վանահայր Միքայէլ եպիսկոպոսի ջանքերով նորոգուել է Չմշկաձագի Ս. Կարապետ Վանքը, որ ունէր բազմաթիւ միաբանութիւն եւ դպրեւանք, «ուր կ'ուսանէին, կը գրէին եւ կը ճոխացնէին վանքը զանազան եկեղեցական եւ իմաստասիրական ձեռագիրներով»²⁰: Ամրդոլի Վանքը վերանորոգուել է 1599ին՝ Բարսեղ, 1694ին՝ Վարդան Բաղիշեցի առաջնորդ-վանահայր վարդապետերի վերակացութեամբ: 1691ին վերանորոգուել է Բաղէշի Գոմոց Ս. Աստուածածնի Վանքը Մեսրոպ վարդապետի վերակացութեամբ: «ԺԷ. դարուն մէջ մեծ նորոգութիւններ կատարած են այս [Ննդրակապար Ս. Աստուածածնի] Վանքին վրայ, Բաղէշի Առաջնորդներէն Բաղիշեցի Դափթ Վարդապետը եւ իր աշակերտն Աւետիք Վարդապետ, որ նաեւ Առաջնորդ եղած է Բաղէշի, Դափթէն անմիջապէս ետքը»²¹: 1633ին վերանորոգուել է Բաղէշի Ս. Աթանազիւնի վանքը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԶԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ (ԿԵՍԱՐԻԱ, ՍԵՐԱՍՏԻԱ, ՄԱԼԱԹԻԱ, ԲԱՂԷՇ, ՂՐԻՍ)

ԺԹ. դարի վերջերին կեսարահայոց թեմի առաջնորդ՝ ձեռագրագէտ, մատենագէտ, բանահաւաք Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը հայկական վանքերի անցելի պատմութեան մասին գրել է. «... այդ ժամանակները մեր վանքերն առաջնորդական թեմերու կեդրոններ ըլլալով հանդերձ, եղած են եւ էին նաեւ կրօնքի ճշմարիտ վառարաններ, մշմէլ դպրեւանքեր եւ ուսման կեդրոններ»²²: Մշակոյթի այդ կենտրոններում էլ ստացել են իրենց ուսումն ու դաստիարակութիւնը պատմիչներ, բարձրաստիճան հոգեւորականներ, մշակութային, ազգային-հասարակական գործիչներ՝ Գրիգոր Դարանաղցին, Առաքել Դարիժեցին, Ստեփանոս Լեւիացին, Յակոբ Կարնեցին, Աբրահամ Կրետացին, Սիմէոն Լեւիացին, Երեմիա Քէօմիւրճեանը (ԺՁ.-ԺԷ. դարեր), որոնց ինքնուրոյն եւ թարգմանական գործերը ժամանակակից, դէպքերին ականատես եւ մեծ մասամբ մասնակցի պատմութիւններ են, որոնք արժանահաւատ եւ կարեւոր սկզբնաղբիւրներ են ոչ

միայն հայոց պատմութեան, այլեւ հարեան երկրների ու ժողովուրդների, նրանց հետ փոխյարաբերութիւնների, մշակութային առնչութիւնների պատմութեան առումով: Միջնադարի մեծահռչակ ուսումնական²³ եւ գրչութեան կենտրոնները գործում էին բացառապէս վանական համալիրներում՝ Բաղէշի՝ Ամրդոյի Ս. Յովհաննէս, Ս. Աստուածածին, Խնդրակատար Ս. Աստուածածին, Մեծփայ Վանքում, Գաղատիայի՝ Ս. Աստուածածին, Երզնկայի Սեպուհ Լեռան՝ Աագ Վանք, Կապուսի Վանք, Կարինի՝ Կարմիր Վանք Հինձքի, Իսաչկավանք, Ս. Լուսաւորչի Վանք, Մուշի՝ Առաքելոց, Ս. Կարապետ, Եղորդատի Ս. Յովհաննէս վանքերում: Նշանատր ուսուցիչ-վարդապետերը, գիտնականները, որոնք յաճախ թեմի առաջնորդներն էին, դասաւանդում էին այդ կենտրոններում՝ «զգիրս արտաքին իմաստասիրացն», «լուծմունք ներքին եւ արտաքին գրոց», գրչութեան արուեստ, երաժշտութիւն, նկարչութիւն եւ այլ առարկաներ:

Միջնադարեան վարդապետարանների դերին ու նշանակութեանը անդրադարձել է նաեւ Լեւոն Իսաչիկեանը. «...Վարդապետական ինստիտուտը Հայ եկեղեցու կեանքում կապարել է չափազանց կարեւոր դեր: Այդ ինստիտուտը, յարմարուելով նորագոյն պայմաններին, աշխարհիկ իշխանութեան թուլութեան կամ բացակայութեան պայմաններում յաճախ կրել է իր վրայ, դպրականից ու կուլտուրականից զաւր, նաեւ քաղաքական ֆունկցիաներ»²⁴: Նախորդ դարերում Հերմոնի, Նորգետիկեան դպրոցների, Գլածորի²⁵, Տաթեւի արդէն դադարած համալսարանների շրջանաւարտ սաների շարունակուող գործունէութիւնն ապահովում էին այդ դպրոցների լաւագոյն աւանդոյթների շարունակականութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում եւ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում՝ յետագայ դարերում ծնունդ առնող եւ գործող մշակութային օջախներում: Երզնկայի Սեպուհ Լեռան վանքերում ԺԵ. դարի երկրորդ կէսին գործող համալսարանի անշքացումից յետոյ Յովհաննէս Համշէնցու աշակերտները հիմնադրեցին իրենց բարձրագոյն դպրոցները, որոնց արդիւնաւէտ երկարատեւ գործունէութեան արգասիքը այդ շրջանի յիշատակարանների առատութիւնը եւ մեր պատմիչների՝ մեզ հասած այս դպրոցների ընդօրինակութիւններն են: Սիւնեաց Մեծ Անապատի օրինակով հիմնուել են անապատներ ոչ միայն Հայաստանի արեւելեան մասում. Ներսէս Մոկացի եւ Ստեփանոս վարդապետերի ջանքերով Վասպուրականի Գաւառում եւս հիմնադրում են դպրոցներ՝ Լիմ եւ Կտուց կղզիների անապատներ²⁶: Այդ դպրոցներն արտադ Վարդապետերի միջանի սերունդներ շարունակում էին իրենց գործը Հայաստանի ու Օսմանեան Կայսրութեան հայաքնակ գաւառներում որպէս քարոզիչներ, առաջնորդներ, կրթութիւն ու լուսաւորութիւն էին տարածում հայ ժողովրդի մէջ «այն պայտերազմաշար եւ բազմավորով դարերուն, եւ հանդիսացան միաժամանակ ազգային մշակոյթին, նախնեաց գրատր մնացորդներուն պահապաններ եւ արծարծիչներ: ...Անոնք քրքրեցին վանքերու եւ եկեղեցիներու դարակները, վերհանելու նախնեաց գրա-

տոր մնացորդները, արտագրությամբ աճեցնելու անոնց թիվը եւ ընդհանուրին մաքրչելի ընելու զանոնք: ...Եթէ Դպրոցներս չգոյին այքի զարնող մաքրեագիրներ, բայց տոյին շնորհալի տաղասացներ, ծաղկեցուցին պատմագիրներ, հայթայթեցին լեզուագէտ թարգմանիչներ, իսկ ԺԸ. դպրոցն արեւելեան ճիւղէն Յակոբ Նալեան մը, որ պայծառացաւ թէ՛ բողոքօքեցաւ իբրեւ աստուածաբան եւ թէ՛ իբրեւ մեկնիչ եւ արտադրեց մեծահաւոր աշխատասիրութիւններ»²⁷:

Մեծփաւանքի դպրոցը գործել է Տաթեւի Համալսարանի ծրագրով, այստեղ դասաւանդել են Գրիգոր Տաթեւացին, Գրիգոր Խլաթեցին, Յովհաննէս Մեծփեցին, Թովմա Մեծփեցին, Յակոբ Ղրիմեցին: Դպրոցին կից գործել է գրչութեան կենտրոն, մատենադարան:

Դարիժեցին իր Պատմութեան մէջ մի ամբողջ գլուխ նուիրել է ժամանակի նշանաւոր գիտնական վարդապետերին՝ Բարսեղ Գաառոցի, Ներսէս Մոկացի, Մելքիսէ Երեւանցի, Ստեփանոս Լեւիացի եւ դասաւանդող առարկաներին՝ փիլիսոփայութիւն, տոմարագիտութիւն, քերականագիտութիւն: Բարսեղ Գաառոցին իր օրինակով սկսելով՝ վերականգնել եւ նորից դասաւանդելի է դարձրել փիլիսոփայութիւնը եւ քերականութիւնը: Խօսելով Խաչատուր Կեսարացու աշակերտներից՝ Սիմէոն Ջուղայեցու (մհ. 1657, Ետրկիա) մասին, գրում է որ նա շնորհալի ու պերճախօս քարոզիչ էր, հմուտ մեկնիչ Աստուածաշնչի եւ փիլիսոփայական գրքերի եւ անգերագանցելի՝ բնագիտութեան մէջ, այնպէս որ ժամանակի բոլոր վարդապետերը լսում եւ սովորում էին նրանից: Վերջինս, բացի այն, որ իր հարուստ գիտելիքները տեղից տեղ փոխադրելով՝ շրջագայելով (Սպահան, Էջմիածին, Ետրկիա) փոխանցում էր աշակերտներին, նաեւ հանրամատչելի դասագրքեր էր պատրաստում, նախ՝ «գրեց հեշտի հասկանալի նոր քերականութիւն, իբրեւ հին քերականութեան ներածութիւն, որ թարգմանիչների կողմից թարգմանուած է, որպէսզի սրանով դիւրութեամբ հասնեն հին գիտութեանը: Սրա օրինակները բազմացան, քանզի շատերը օրինակեցին»²⁸: Նոյնպէս՝ հեշտութեամբ իւրացնելու մտադրութեամբ ժամանակաց Սիմէոնը գրել է «Տրամաբանութիւն», որպէս ներածութիւն փիլիսոփայական գրքերի, ծեռնարկել տարբեր լեզուներից կատարուած թարգմանութիւնների խմբագրման, սրբագրման աշխատանքներին:

Հոգեւոր առաջնորդների գործունէութեան կարեւորագոյն խնդիրներից մէկը հայ համայնքի ներսում պայքարն էր այլադաւանութեան՝ յատկապէս՝ կաթոլիկութեան ներթափանցման դէմ: Նախորդ դարերում կատարուած թարգմանութիւններով բնագիտութեան, տրամաբանութեան եւ փիլիսոփայութեան գաղտնիքներին տիրապետելու ձգտումը ինքնանպատակ չէր, այն հզօր զէնք էր առաջին հերթին կաթոլիկ քարոզիչների դէմ պայքարում, որոնք դեռեաւ ԺԴ. դարից հաստատուել էին Հայաստանի տարբեր գաւառներում եւ որոշակի յաջողութիւնների հասել:

Դեռեւս քիւզանդական շրջանում ստուար թուով հայութիւն էր ապրում Կեսարիայում, Մալաթիայում, Սեբաստիայում, Ամասիայում, Տրապիզոնում, Դրիմում՝ իր հոգեւոր թեմական կազմակերպութիւններով, վանքերով ու եկեղեցիներով: Կեսարիայում առաջնորդական թեմի յաջորդութեան ցանկում առաջին եպիսկոպոսի յիշատակութիւնը թէւեւ ԺԲ. դարից է, սակայն մշակութային կեանքը այստեղ քաղաքական պատճառներով դեռ երկար ժամանակ չի զարգացել: Մինչեւ ԺԵ. դար Կեսարիայում ընդօրինակում չէր հաստատուել ծեռագրեր եւ յայտնի. մէկական անտարան՝ ԺԱ.-ԺԲ. դարերից եւ էլի միքանիսը՝ ԺԳ. դարից: ԺԵ. դարում աշխուժանում է մտաւոր կեանքը, վանքերում վերարծարծում են գրչութեան դպրոցների ասանդոյթները. նախ՝ Գրիգոր Նիսացու վանքում գրիչ Յովհաննէս Նաղաշ Երզնկացին իր աշակերտների՝ սարկաւազներ Ստեփանոսի, Աստուածատուրի, Թորոսի եւ Ներսէս քահանայի հետ ձեռնարկում է գրչագրեր ընդօրինակելու, նկարազարդելու գործին, այնուհետեւ Թումարգայի Ս. Աստուածածին, Ս. Կարապետ վանքերում, Կեսարիայի Ս. Աստուածածին, Ս. Սարգիս եկեղեցիներում մինչեւ ԺԹ. դար գրուել եւ արտագրուել են բազմաթիւ ձեռագրեր:

Կեսարիայի հոգեւոր կենտրոններում ԺԶ.-ԺԸ. դարերում գործել են Աստուածատուր Եպս. Մշեցին, Յովհաննէս Եպս. Հզնեցին, Յովհաննէս Եպս. Ջէյթունցին, Գրիգոր Եպս. Երկայնահասակ Կեսարացին, Աւետիք Եպս. Ետրկիացին, Դաւիթ, Սահակ եւ Մատթէոս եպիսկոպոսները՝ Թումարգայի Ս. Աստուածածին եւ առաջնորդանիստ Ս. Կարապետ վանքերում՝ անկախելով նոր եկեղեցիներ, վանական համալիրներում ստեղծել միաբանութիւն, դպրոց եւ զարգացրել գրչութեան արուեստը: Նշանաւոր էին Կեսարիայում հաստատուած Յակոբ Շահմիրեան, Կարապետ Մալխասեան, Եղիա Շահպալեան արծաթագործ վարպետների պատրաստած ձեռագրերի արծաթեայ կազմերը:

Սեբաստիան հնագոյն առաջնորդական կենտրոններից մէկն է եղել Ս. Նշան, Անապատի, Քառասուն Մանկանց, Ս. Յակոբ, Խոնրկտուր, Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Լուսաւորիչ²⁹, Ս. Գէորգ վանքերով: Առաջնորդանիստ Ս. Նշան Վանքը նշանաւոր է եղել ոչ միայն իր հարուստ մատենադարանով (անելի քան 500 ձեռագիր մատենաներ եւ այլ եկեղեցական հնութիւններ), այլեւ Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ 1562ին այստեղ հրափրուած ժողովով, որի որոշմամբ Աբգար Դպիրը յայտնի յանձնարարութեամբ գործուղուել է Եւրոպա: ԺԶ. դարի կեսերից մինչեւ ԺԷ. դարի վերջերը Սեբաստիայի վանքերում շարունակում է ուսումնական կեանքը: Ետրկիայում գլխաւոր վանքերի՝ Ս. Յովակիմ Աննայի եւ Ս. Նշանի կողքին գոյութիւն են ունեցել 7-8 եկեղեցի, «գրեթէ անընդհատաբար, հակառակ թրքական բարբարոս հալածանքներուն եւ քանիցս անգամներ եկեղեցիներու քանդուելուն»³⁰: Յովակիմ Աննայի Վանքը թէւեւ վերանորոգուել է միքանի անգամ՝ 1479, 1651, 1659, 1720ին, սակայն նո-

րոգութիւններից անմիջապէս յետոյ ենթարկուել է նոր անբաժութիւնների եւ հրկիզումների, իսկ 1723ին ամբողջովին հրոյ ճարակ են դարձել բացի տաճարից, մնացած բոլոր շինութիւնները: Նշանատու ետրկիացիներ՝ բանաստեղծներ Մինաս Դպիր, Ստեփանոս Երէց, Յակոբ Երէց, Ղազար Եպիսկոպոս Թոխաթցիները կրթութիւն են ստացել եւ մասամբ նաեւ գործել ետրկիայում ԺԶ.-ԺԷ. դարերում: ԺԷ. դարում անլի շատ են ուսեալ քահանաներ, գրիչներ, վարդապետեր, այդ թում՝ յայտնի Աւետիք Ետրկիացի պատրիարքը, որոնք տեղում են կրթութիւն ստացել: Վերջինս, որ մի ժամանակ Կայիփոսի Վանքի առաջնորդն էր, յետոյ՝ Երզնկայի, նշանատու էր իր անգիջում պայքարով կաթողիկոսեան դէմ, համարում էր կաթողիկոսեան անդրդուելի եւ անողոք հալածիչ. «Իր պատրիարքութեան շրջանում Աւետիքը խիստ միջոցներ էր կիրառել ազգի ֆրանկացած հատուածի՝ լատինադասան հայերի դէմ եւ ի վերջոյ ինքն էլ զոհ գնացել խռովութիւններին ու իր հակառակորդների մեքենայութիւններին»³¹:

Մալաթիայի (Մուշղղկունի Ս. Սարգիս, Ս. Լուսատրից), Ամասիա-Մարգուանի (Ս. Աստուածածին), Տրապիզոնի (Ս. Ամէնափրկիչ), Անկիւրիայի (Ս. Աստուածածին) վիճակների թեմական կենտրոններում փոփոխակի յաջողութեամբ գործել են վանական դպրոցներ, որոնք ապահովել են ԺԷ.-ԺԸ. դարերի կրթութեան նոր որակ: Երկար ժամանակ տէրունի թեմ համարուող Զմիւռնիայում մեծ ազդեցութիւն ունէին Էջմիածնի նուիրակ-առաջնորդները (Սիմէոն Երեւանցի, Մեսրոպ Գանձակեցի, Սահակ Եպս. Ահագին, Դանիէլ Եպս. Սուրմառեցի), որոնք էլ կազմակերպում էին թեմի նաեւ ուսումնական գործերը: Կայսրութեան ընդարձակումը դէպի հիւսիս՝ ԺԵ. դարի 70ականներին Ղրիմի թուրքական նուաճումը, որտեղ դեռեւս ԺԳ. դարից հաստատուել էին հայերը, կասեցրել է նաեւ ղրիմահայ մշակոյթի զարգացումը: Ղրիմի հայկական գաղթօջախները (Կաֆա, Սուրխաթ, Ազով) որպէս համայնքներ կազմակերպուած ԺԴ. դարի սկզբներին³², այդ ժամանակ արդէն ունէին քաղաքային կառավարման ինքնավարութիւն, հոգեւոր կեանքը կազմակերպող թեմական առաջնորդութիւն եւ «աթոռապահութիւն»: Ամենայն Հիւսիսական կողմանց կոչուած թեմի առաջնորդներ եւ աթոռապահներ են յիշատակում Ստեփաննոս Եպիսկոպոսը (1328-65), Սարգիս Ասագերէցը, Սարգիս Վարդապետը (1428-38), Յովհաննէս Բանջարկերը (1483), Թորոս Եպիսկոպոսը (վանքի առաջնորդ 1483), Վարդան Եպս. Կաֆայեցին եւ ուրիշներ: Այստեղ յաճախ այցելող Էջմիածնի նուիրակներից շատերը դառնում էին թեմի առաջնորդներ. սերտ կապեր կային Կ. Պոլսի պատրիարքութեան հետ: ԺԶ. դարի կէսերից Ղրիմի հայ համայնքի ազգային մշակութային կեանքը նորից վերելք է ապրում: Գրչութեան եւ մանրանկարչութեան նշանատու կենտրոններ էին Ս. Խաչ, Ս. Անտոն, Ս. Լուսատրիչի Անապատ վանքերը, Կաֆայի, Թէոդոսիայի, Սուրխաթի եկեղեցիները: ԺԷ. դարում Ղրիմի հայ ազգաբնակչութիւնը ստուարանում է համալրուելով գաղթականութեան մի նոր

ալիքով, որ հետեւանք էր մի կողմից կայսրութիւնում ջալալիների ասպատակութիւնների, միա կողմից՝ պարսից շահի արշաւանքների: ԺՀ.-ԺԷ. դարերում դրիմահայ գաղթօջախում գործել են ժամանակագիրներ, մատենագիր-տաղերգուներ Դափթ Դրիմեցին, Մարտիրոս Դրիմեցին, Սիմէոն Կաֆայեցին, Ստեփանոս Թոխաթցին, Խաչատուր Կաֆայեցին, Վրթանէս Կաֆայեցին եւ ուրիշներ: Դրիմի նիւթական (խեցեգործութիւն, ջրամբարներ, ջրաշինարարական գործունէութիւն) եւ հոգետր բազմաշերտ մշակոյթի, ինչպէս նաեւ գիտութեան (տոմարագիտութիւն, իմաստասիրութիւն, քերականութիւն, բժշկագիտութիւն) ու ճարտարապետութեան մէջ (եկեղեցիներ, պարիսպներ, աղբիւր-յուշարձաններ, շատրուաններ, խաչքարեր) իր զգալի ներդրումն ունի հայկական մշակութային շերտը, որոնց հետքերը պահպանուել են մինչեւ այսօր:

Քննարկուող դարաշրջանում, ինչպէս նախկինում «... հայկական ուսումնական եւ գիտական հաստատութիւնները թափառական կեանք էին վարում: Իրար յաջորդող արշաւանքների, ասպատակութիւնների եւ դրանցից բխող աւարառութեան եւ անբաժութեան պայմաններում երկրի գիտական ուժերը սփռուած էին լինում յաճախ պարսպարուել անմաքոյց քարանձաններում, շարունակել իրենց դասախօսութիւնները եւ պարապմունքներն աշակերտների հետ աւանից-աւան, վանքից-վանք թափառելով՝ գրկուած լինելով կենսական միջոցներից, քաղցած ու բոկուրն»³³: Խաչիկեանի այս դիտարկումը կարելի է տարածել ամբողջ միջնադարի՝ եւ ոչ միայն դասաւանդման, այլեւ գրչութեան օջախների գործունէութեան՝ ձեռագրերի ընդօրինակման ընթացքի վրայ, ինչպէս հաստատում են յիշատակարանային բազմաթիւ վկայութիւններ:

Եւ ինչպէս ժամանակին Տաթևից, Երզնկայից Քաջքերունեաց Գաւառից գնում էին Գլածոր ու Տաթև կրթութիւն ստանալու, այնպէս էլ ԺԵ.-ԺԸ. դարերին, լսելով հոչակատր դպրոցների եւ վարդապետերի համբաւը կայսրութեան տարբեր գաւառներից, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Հայաստանից գալիս էին Երզնկայի, Մեծփի, Բաղէշի վանքերում սովորելու: Կրթութիւն ստանալու, ձեռագրեր ընդօրինակելու, նկարազարդելու, կազմելու, քարոզական աշխատանքների հետ կապուած աջակցութիւն ստանալու հարցում կար փոխադարձ կապ եւ գործակցութիւն կայսրութեան ներսում տարբեր համայնքների թեմերի մշակութային օջախների միջեւ, նաեւ Արեւելեան Հայաստանի մշակութային կենտրոնների հետ: Այդպիսի գործակցութեան մասին վկայող դրուագներից են Գրիգոր Տաթևացու՝ Մեծփայ վանքում դասաւանդելը, Սարգիս Վարդապետի՝ Սուխարայ վանքում հաւաքուած անելի քան 60 հոգու դասաւանդելը: Մէկ այլ վկայութիւն են՝ Վարդան եւ Դափթ Բաղիշեցիները Առաքելոց Վանքի միաբանների խնդրանքով 1671ին գնում են Տաթև՝ վանքը ազատում են պարտքերից, ետ են բերում գրաւ դրուած իրերը, վերանորոգում եկեղեցիները³⁴: Այնուհետեւ, 1673ին, Վարդան Բաղիշեցին Վանից հրափրում է Սահակ վարդա-

պետ Վանեցուն, որպէսզի վերջինս նորոգի Առաքելոց Վանքի մատենադարանի քայքայուած ձեռագրերը, եւ երբ վերջինս յաջողութեամբ աւարտում է «փտեալ եւ փերիետեալ» 44 ձեռագրերը նորոգելու եւ կազմելու գործը, հրափրում է Սահակ Վանեցուն իր առաջնորդանիստ Ամրդոյի Վանք, մատենադարանի ձեռագրերը կարգի բերելու, ինչպէս նաեւ ուսուցանելու վանքի դպրոցում գրչութիւն, մանրանկարչութիւն եւ կազմարարութիւն: Այստեղ նա նորոգում է 75 ձեռագիր: Վարդան Բաղիշեցին հետամուտ էր ոչ միայն եղած ձեռագրերը նորոգելու, կազմելու գործը կազմակերպելուն, այլեւ ինքն է ցանկեր կազմել՝ «Վարդապետական գրեանք», պակասող մատեանները ընդօրինակել տալիս իր բազմաթիւ աշակերտներին, եւ համալրում Ամրդոյի Վանքի մատենադարանը: Այդ նպատակին էր ծառայում նաեւ անձամբ, իր շրջագայութիւնների ընթացքում նոր յայտնաբերած ձեռագրերի ընդօրինակումը, երբ 1675-78ին Էջմիածնի նուիրակ էր Տարօնում, Երուսաղէմի նուիրակ՝ Նոր Զուղայում, եւ ուղղակի ուխտաւոր՝ Երուսաղէմում:

Բաղէշի դպրոցի սաները իրենք էլ իրենց հերթին ուղարկում էին տարբեր գաւառների թեմական կենտրոններ՝ տարածելու իրենց գիտութիւնը, ուսուցանելու եւ կրթելու յաջորդ սերունդներին: Սովորաբար ուսումն աւարտածները ստանում էին վարդապետական աստիճան՝ քարոզելու արտօնութիւն (գաւազանի տուչութիւն)³⁵, որտեղ նշում էր, «թէ ո՞ր գաւազանէ կ'իջնար իրեն Վարդապետական իշխանութիւնը» եւ շատ մեծ նշանակութիւն էր տրուում վերջինիս. եթէ որեւէ մէկը առանց ճշմարիտ ուսման եւ գաւազանի որպէս վարդապետ շրջէր եւ քարոզէր, պատժում էր խստօրէն: Որպէս միջնադարեան կրթութեան աւարտական վկայականի նմուշ հետաքրքիր վաւերագիր է Վարդան Բաղիշեցու վկայագիրը՝ տրուած Գրիգոր վարդապետ Բաղիշեցուն 1680ին, որով նա ստանում էր մեծ գաւազան եւ կարգում գլուխ Վարդապետ, իրատուք ունենում դաս ասել, եւ ինքն էլ մեծ գաւազան տալ իր աշակերտներին³⁶:

Բաղէշի դպրոցը գործել է հիմնականում Ամրդոյի, ինչպէս եւ Խնդրակատար, Գոմաց, Աւէխի վանքերում, որոնք վերանորոգուել են 1599, 1673, 1691, 1693ին՝ թեմի առաջնորդներ Բարսեղ վարդապետ Բաղիշեցու, Մեսրոպ եպիսկոպոս Բաղիշեցու, Աւետիք Վարդապետի կողմից. վերջինիս շինարարական եւ տնտեսական գործունէութիւնը Հայր Ներսէս Ակիւնեանի գնահատմամբ շատ արդիւնատու էր թեմի համար: «Այս վանքի անցեալը փառատուր եղած է, սրբավայր մը, որ ունեցաւ ծաղկեալ եւ կազմաւորեալ միաբանութիւն, եւ ճոն Բարսեղի նման քանի մը փաստեալ գիտնական եւ գրական վարդապետներ, եւ ժամանակ մ'ալ վանքն եղաւ եպիսկոպոսանիստ, եւ Աղբակեցի կամ Գաւառցի Բարսեղ՝ որ աշակերպոյն էր Ոսկանցի Բրգույս Յովհաննէս Վարդապետին, Բաղիշեցի Վարդան մեծ Վարդապետներն ալ այս վանքի նշանատու ներկայացուցիչներն եղան ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն մէջ. ասոնք ալ վանքը գրեթէ ի հիմանէ նորոգեցին, սրբապաշ

քարերով, ու վայելուց եւ հաստատուն կերպով, եւ հաստատուեցին Ուսումնարան մը, որ հռչակատու եղաւ: Բարսեղ միշտ հսկող Ուսումնարանին վրայ, եւ միան Վարդան՝ վարժապետ, այսպէս հասուցին նշանատու աշակերտներ, ինչպէս Յովհաննէս Կոլոյ, Գրիգոր Շոթայակիր, Տիարպեքիցի Ծաղիկ Երաժիշտ Սարգիս, Մարգուանցի Գրիգոր Դպիր, են., են.: Յովհաննէս Կոլոյ, Գրիգոր Շոթայակիր արդէն յայտնի են, եւ Կոլոյի Դպրոցին աշակերտ՝ Նալեան պատրիարքն ալ յայտնի է, բայց Երաժիշտ Ծաղիկ Սարգիսը Սղերդի Ս. Կոնոնոսի վանքին մէջ վարդապետ եղաւ եւ միաբան. Մարգուանցի Գրիգոր Կ. Պոլիս անցնելով տպարան մը հաստատուեց...»³⁷: Այսպէս, Բաղէշի Վարդապետարանի անշքանալուց յետոյ Վարդան Բաղիշեցու նշանատու աշակերտները տեղափոխուած են Նախ՝ Տարօն, ապա՝ Պոլիս, Երուսաղէմ՝ իրենց ստացած կրթութիւնն ու հոգետու ազգային դաստիարակութիւնը ներդնելու ի նպաստ հայ մշակոյթի զարգացման՝ հիմնադրում են տպարաններ, դպրոցներ, մանկատներ:

ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍ, ՏՊԱԳԻՐ ԳԻՐԲ

Մշակութային կեանքի մէջ մուտք է գործում եւ աստիճանաբար հաստատում աշուղական ստեղծագործութիւնը, եւ դառնում ժողովրդական կենցաղի անբաժանելի տարրը ամէնուր: Աշուղական արուեստի համատարած անարգել տարածումն ու համաժողովրդական բնոյթը նկատի ունենալով Տրդատ Եպս. Պալեանը նկատել է. «...Աշուղները, ժողովրդեան համար տեսակ մը քարոզիչ ալ եղած են: Ինչպէս Հոգետարականութիւնը՝ նոյնպէս Աշուղները միշտ վառ պահած են ժողովրդեան սրտին մէջ Քրիստոնէութեան, բարոյականի եւ ազնուութեան սէրը, ժողովուրդի դաստիարակն եղած են, իրենց խրատական, բարոյական, սրտագրաւ, սիրտիչ եւ իմաստալից բնական երգերով ու տաղերով»³⁸: Աշուղները ստեղծագործել են հայերէն, թուրքերէն, պարսկերէն, իրենց երգերը գրի են առել ոչ միայն մայրենի հայերէնով, այլ նաեւ անելի լայն լսարան ապահովելու նկատառումով՝ ժողովրդին հասկանալի հայատառ թուրքերէն, հայատառ պարսկերէն խառը լեզուներով:

ԺԶ. դարը հայ մշակութային կեանքում նշանատուութիւն է առաջին հայերէն գրքի տպագրութեամբ եւ մեծ նշանակութիւն է ունեցել մշակոյթի յետագայ ամբողջ զարգացման վրայ: Անելի ուշ տպագրութիւնը մուտք է գործել նաեւ Հայաստան աշխարհի եւ կայսրութեան տարածք՝ Կոստանդնուպոլիս (1567-8՝ Աբգար Դպիր, 1677-8՝ Երեմիա Քէօմուրճեանի տպարան), սակայն հիմնովին հաստատուել եւ կանոնատու գործել է Կ. Պոլսում ԺԷ. դարի վերջերին (Գրիգոր Մարգուանցու տպարան) եւ Զմիւտնիայում՝ ԺԸ. դար: ԺԷ.-ԺԸ. դարերի մշակութային կեանքում արդէն մեծ դեր ունի տպագիր գիրքը: Սակայն առաջին քայլերն անող տպագիր գրքի տպաքանակը եւ օգտագործման շրջանակը շատ սահմանափակ էին, ուստի եւ դեռ եր-

կար ժամանակ տպագրի հետ միաժամանակ շարունակում էր գոյութիւնը նաեւ ձեռագիր գիրքը:

Այդ շրջանի մշակոյթին բնորոշ էր մատենագրութեան որոշ աշխուժացումը ու թարգմանական (ուշմիջնադարեան) գործունէութեան վերաթարծումը: Դա թելադրուած էր տեղի ունեցող մշակութային-լուսատրական շարժումով եւ մասնատրապէս կաթոլիկութեան հերթական նոր ալիքի դէմ պայքարի անհրաժեշտութեամբ³⁹: Թարգմանուել են արեւելեան լեզուներից եւ լատիներէնից բնագիտական բնոյթի երկեր, գրքեր՝ բժշկութեան, աստղաբաշխութեան, ուռողութեան վերաբերեալ, կրօնական, գիտական, ուսումնական, գեղարուեստական գործեր, բարոյախրատական ժողովածուներ, ինչպէս հայ եկեղեցու ներկայացուցիչների, այնպէս էլ կաթոլիկ դասնանքին յարած գործիչների՝ Ստեփանոս Լեւիացու, Յակոբ Թոխաթցու, Յովհաննէս Հոլովի, Զաքարիա Բեռնատովիչի, Պետրոս Թիֆլիզեցու, Ղուկաս Խարբերոցու, Զաքարիա Ակնեցու, Յովհաննէս Անկիւրացու, Պետրոս Կոստանդնուպոլսեցու կողմից⁴⁰:

Թեմական հոգեւոր կեանքը մշակութային նոյն երեւոյթն էր հայկական միջավայրում ամէնուրեք, հայկական իրականութեան մէկ ամբողջականութիւն՝ Հայաստանի ե՛ւ Արեւելեան, ե՛ւ Արեւմտեան մասերում, Օսմանեան Կայսրութիւնում, հոգեւոր գործիչները՝ նոյն մշակոյթի կրողները եւ ներկայացուցիչները, որոնք հիմնում էին դպրոցներ Սիւնիքում եւ Վասպուրականում, Երզնկայում, Բաղէշում, Տարօնում ու Զմիւտնիայում, Անկիւրիայում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում, Կ. Պոլսում, Ղրիմում, ինչպէս նաեւ այլ գաղթօջախներում, որ իսկապէս «պզտիկ վառարաններ ուսման եւ յոյսի կանթեղներ» էին համատարած խաւարի մէջ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Հայ հոգեւոր մշակութային օջախների ժամանակագրական պատկերի դիտարկումը (Տաթեւի Համալսարան՝ 1350-1412, Մեծփի Դպրոց՝ 1446, Սեպուհ Լեռան վանքեր՝ 1460-ԺԶ. դարի սկիզբ, Բաղէշի Դպրոց՝ ԺԶ.-ԺԸ. դարեր, Արմաշի Վանք՝ 1611, Սիւնեաց Մեծ Անապատ, Լիմ, Կտուց անապատներ՝ ԺԷ.-ԺԸ. դարեր) թոյլ է տալիս ասելու, որ ԺԵ.-ԺԸ. դարերի մշակոյթը զարգացել է թէեւ ոչ միատարր եւ համաչափ, սակայն գաղթօջախները պահպանող մշակութային ընդհանրութիւնները՝ ազգային լեզուն, ազգային եկեղեցին, ազգապահպանման բնագոյր անկախ նրանց գտնուելու վայրից, հնարատր էր դարձնում գոյատեւելու եւ շարունակուելու, չընդհատուող շղթայի նման՝ թոյլ չտալով հայկական մշակոյթի իսպառ անկում:

- ¹ Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. Под редакцией, со вступительным очерком и примечаниями Валерия Брюсова (Հայաստանի քնարերգությունը. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, խմբագիր, նախաբան, ծանոթագրություններ՝ Վալերի Բրիաուվի), Издание Московского Армянского Комитета (Մոսկովայի Հայկական Կոմիտեի Հրատ.), Մոսկովա, 1916, էջ 46:
- ² Մանուկ Աբեղյան, *Երկեր, Հոր. Դ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 403:
- ³ Կ. Կոստանեան, «Մկրտիչ Նաղաշ», *Արարապ*, 1898, էջ 21-2:
- ⁴ Արշակ Ալաօյաճեան, *Պարմուսին ետոկիոյ Հայոց*, Հրատ.՝ Նիւ Եորքի Ետոկիոյ Կրթասիրաց Միության, Գահիրե, Նոր Աստղ, 1952, էջ 598:
- ⁵ Մաղաքիա Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին եւ Իր Պարմուսինը, Վարդապետութիւնը, Վարչութիւնը, Բարեկարգութիւնը, Արարողութիւնը, Գրականութիւնը Ու Ներկայ Կացութիւնը*, վերահրատ., Երեւան, ՀՀ կառավարութեան Պարբերական՝ Հրատ. Տպարան, 1993, էջ 103: Հմմտ.՝ Յ. Սիրունի, *Պոլիս եւ Իր Դերը*, Հոր. Ա., Պէյրութ, 1965, էջ 297-300:
- ⁶ Ա. Խառատեան, *Կոստանդնուպոլսի Հայ Գաղթօջախը. 15-17-րդ Դարեր*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 2007, էջ 101:
- ⁷ Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, էջ 103-4:
- ⁸ Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգապալում, Հոր. Բ.*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2956-7:
- ⁹ Ըստ Ալաօյաճեանի «Այդ թուականէն մնացած յիշարակարան մը (Սարգիս դպիր Յովհաննէսեանի ծնողգիր), որ հնագույն վաւերագիրն է Կ. Պոլսոյ Պարբիարքութեան թեմագրութեան վրայ խօսող...» (Ա. Ալաօյաճեան, «Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւն», *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիանդանոցի Հայոց*, Կ. Պոլիս, Տպագր. Յ. Մատթէոսեան, 1908, էջ 294:
- ¹⁰ Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, էջ 259-3:
- ¹¹ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը նկարագրել է Երզնկայի եւ շրջակայքի 43 վանքեր: Մասնատրապէս Կապոսի Վանքի մասին գրել է. «Ժամանակին հռչակատուր եւ շարժ շէն վանք մ'էր, ունէր մեծ թուով միաբանութիւն եւ գրական կարեւոր դիրք մը բռնած էր Երզնկայի վաղեմի վանքերուն մէջ» (Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, *Հայ Վանորայք*, Հրատ. պատր.՝ Կարինէ Աւետեան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին Հրատ., 2008, էջ 176: Հմմտ. Գ. Յովսէփեան, *Յիշարակարանք Ձեռագրաց, Հոր. Ա.*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1951, էջ 637-48):
- ¹² *Հայ Ժողովրդի Պարմուսին, Հոր. 4*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1972, էջ 63:
- ¹³ Կ. Տէր-Մկրտչեանը «Մահմեդական Լուծը եւ Նրա Բռնութեան Ներքոյ Ծաղկող Հայ Վարդապետարանները» (*Արարապ*, 1913, էջ 597-8) յօդածում արժեւորում է միջնադարեան ուսումնական կենտրոնների դերն ու նշանակությունը, գիտականորեն բացայայտում ու քննարկում է ընդհանրապես հայոց պատմութեան, հայկական մշակույթի եւ հայ ազգի հոգեկերտումների վրայ մահմեդական տիրապետութեան բացասական ազդեցությունն ու հետեանքները:
- ¹⁴ Հայր Ներսէս Ակինեան, *Բաղէշի Դպրոցը*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1952, էջ 1:

- 15 Գրիգոր Դարանաղցի, *Ժամանակագրություն*, Հրատ. Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, Տպ. Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 1915, էջ 340:
- 16 Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, էջ 165:
- 17 Պալեան, էջ 196:
- 18 «Յիշատակարան Գրոցս Պատմագրաբար...», *Արարապ*, 1898, էջ 46:
- 19 Պալեան, էջ 199:
- 20 Նոյն, էջ 221:
- 21 Նոյն, էջ 239:
- 22 Նոյն, էջ 28:
- 23 Կրթութեան այդ կենտրոնները կոչում էին դպրոց, վարդապետարան, համալսարան: Իսկ Երզնկայի Աագ Վանքում ընդօրինակուած 1464ի ծեռագրի յիշատակարանը այն կոչում է լսարան (Տէր Մկրտչեան, «Մահմեդական...», էջ 596, 601:
- 24 Լեւոն Խաչիկեան, *Աշխարհութիւններ*, Հրդ. Ա., Երեւան, Գանձասար Աստուածաբանական Կենտրոն, 1995, էջ 228:
- 25 «...Միայն Եսայի Նշեցու վարդապետութեան ընթացքում (1284-1342) այնպեղ սովորեցին եւ, վարդապետական աստիճան սրանալով, ակտիւ գիտական ու քաղաքական գործունէութեան ասպարէզ մտան 363 աշակերտներ», (Խաչիկեան, Հրդ. Ա., էջ 234):
- 26 Առաքել Դարիժեցի, *Պատմութիւն*, թարգմ., առաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Վ. Առաքելեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1988, էջ 201-2:
- 27 Ակիսեան, էջ 2, 3:
- 28 Դարիժեցի, էջ 318-9:
- 29 1592ից յետոյ վերածուել է մգկիթի (Հայր Համազասպ Ոսկեան, *Սերաստրիայի Վանքերը*, Ա., *Սերաստրիա Քաղաքի Վանքերը*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1946, էջ 13-4: Հմմտ.՝ Michel Thierry, *Répertoire des Monasteres Armeniens*, Brepols-Turnhout, 1993, էջ 75):
- 30 Այդ ութ եկեղեցիներն էլ մի օրում քանդուել, կողոպտուել եւ այրուել են 1543ի մանկաժողովի ժամանակ, որից յետոյ կարճ ժամանակում, դարձեալ վերականգնուել են (Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եդկոկիոյ*, էջ 597-8:
- 31 Յակոբ Անասեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն*, Հրդ. Բ., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976, էջ 981:
- 32 Լեւոն Խաչիկեան, «Հայերը Հին Մոսկուայում եւ Մոսկուա Տանող Ճանապարհների Վրայ», *Աշխարհութիւններ*, Հրդ. Բ., Երեւան, Գանձասար Աստուածաբանական Կենտրոն, 1999, էջ 173:
- 33 Լեւոն Խաչիկեան, «Գլաճորեան Համալսարանը եւ Նրա Սաների Աարտական Ատենախօսութիւնները», *Աշխարհութիւններ*, Հրդ. Ա., էջ 229:
- 34 Այս օգնութիւնը հաւանաբար, առաջինը չէր. դրանից առաջ Վարդան վարդապետ Բաղիշեցու անունով յայտնի է 1665ի շինարարական արձանագրութիւն Ս. Ստեփանոսի դռան վրայ:
- 35 Թերեւս դրան առնչութիւն ունի ԺԷ. դարի յայտնի Կարապետ Բաղիշեցու (Փարիսնդացի) «Կարգք Վարդապետաց» մատենագիտական բնագիրը, որի միջանի տարբերակ հրատարակել է Ակիսեանը: Բնագիրն, ըստ էութեան միջնադարեան գիտնական վարդապետների մի ամփոփ ցանկ է, որի տարբերակներից մէկը

սկսում է Գրիգոր Տաթևացու անունով, միաճ՝ Մխիթար Գօշի (Ակինեան, էջ 18-9):

³⁶ Նոյն, էջ 19:

³⁷ Պալեան, էջ 232-3:

³⁸ Կարինէ Աւետեան, «Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան. Կենսագրություն», *Մերձատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ*, Հտր. 21, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, 2002, էջ 332-53:

³⁹ Թէւեւ մահմեդականության դէմ պայքարը մշտապէս օրակարգում էր, սակայն հետաքրքիր եւ բացատրության կարօտ երեսոյթ է միայն Ժէ. դարում Ղուրանի լատիներէնից հայերէն ամբողջական թարգմանության փաստը (Ա. Կոզմոյեան, *Ղուրանը Հայոց Մէջ*, Երեւան, Մուղնի Հրատ., 2003, էջ 24-6):

⁴⁰ Լ. Տէր Պետրոսեան, *Հայ Հին Թարգմանական Գրականություն*, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1984, էջ 7. նաեւ՝ Բ. Տէր Դաւթեան, *Հայեցի Կարոց*, Երեւան, Հայաստանի ԳԱԱ Հրատ., 1994, էջ 50-2:

AN OVERVIEW OF THE HISTORY OF THE CULTURE OF ARMENIA
(15TH-18TH CENTURIES)
(Summary)

KARINE AVETYAN
kavet@list.ru

After the fall of the Armenian Kingdom of Cilicia in 1375, in 1441 the Catholicosate was returned to its original See, Ejmiadzin. Almost at the same time another significant took place, the capture of Constantinople, the capital of the Byzantine Empire by Turks in 1453. Accordingly, Armenians who were living either in the Armenian Plateau or those who were spread in different towns of Asia Minor came under the control of the Ottoman Empire, which gradually expanded its territory incorporating all of Asia Minor.

To organize the spiritual life of the Armenians living in the Ottoman Empire, the Patriarchate headed by the Bishop was established; it was also responsible for the administrative affairs of the community and provided the community's contact with the authorities. In the 17-18th centuries, due to the emergence of new colonies in the territory of the Empire, new dioceses were formed (Nikomidia-Armash, Kutahya, Rodosto, Adrianopole, Smyrna), and old ones were reestablished. A list attributed to Voskan Yerevantsi and the clerk Sargis Hovhannisyan's records served as a source for the history of the Patriarchate in the above-mentioned period.

It is known that from the mid-14th century the cultural life of the Armenian communities which were under foreign dominace was established and developed in a spiritual-monastic environment that united the Armenians.

In the 13th century Erzincan, with its temples and monastic schools on the mountain Sepuh, was known as an educational center. It was here that Hovhannes Hamshentsi established a high school that operated from 1460 to 1490s. His alumni Toros Taronetsi and Grigor Artchishetsi established schools in Taron and Artchesh.

The role of spiritual individuals such as Grigor Tatevatsi, Mkrtich Naghash, Movses Tatevatsi, and Vardan Baghishetsi in the Armenian culture of the middle ages was great. They established schools (St. Hovhannes of Baghesh, St. Virgin temple of Metsop, Karmir temple of Karin, St. Illuminator temple, St. Virgin of Gaghatia, the Apostolic of Mush, St. Karapet), developed educational programs, organized centers of spiritual education and stood against foreign pressure. These centers existed only in monastery complexes, where outstanding scholars and teachers gave lectures. The renaissance of literature and translations were very typical of the culture of the 17-18th centuries. Many translations of natural science, religious, scientific, educational, artistic and moral works, books about medicine, astronomy, and maths were made from Eastern languages and Latin.